

Mariyana Tsibranska-Kostova

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

Astrology, Astronomy, Magic in Some Medieval Juridical Texts

Abstract. This article aims to analyze some Old Bulgarian representatives of the concepts of *mathematics*, *astronomy*, *astrology*, and the lexical-semantic field formed around them according to *kormchaia* books, penitentials, and the Slavonic translation of Matthew Blastares' *Syntagma*. An attempt is made to trace how the Greek correspondences are translated and to establish whether a connection exists between traditional popular culture and the received terms in the translations of the Byzantine (and a few Latin) sources. The author establishes that the three concepts are introduced as syncretic terms and develop partial or complete synonymy with each other. In the ecclesiastical legal literature, derivative *nomina agentis* which in the context become subjects of legal norms are most often used. The terms ἀστρολόγος and ἀστρονόμος are traditionally translated as structural calques; the term μαθηματικός seldom remains untranslated: either equated in meaning with the translation correspondences of ἀστρολόγος, or conveyed by semantic equivalents based on the sememe 'knowledge of initiates, learning, deep knowledge' (вѣщѣць, навѣйкаа, провѣдьць, оученьи, оучительникъ).

Keywords: natural-mathematical knowledge and legal discourse, Old Bulgarian and Slavonic vocabulary

Марияна Цибранска-Костова

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Астрология, астрономия, магия в някои средновековни правни текстове

Един от начините, по който човекът осмисля своето място във вселената, е специфичното му общуване с небесните тела и особено със звездите и съзвездията. Той ги изучава, назовава, но и тълкува като знаци и сили свише, влияещи върху човешкия живот. Така от най-древни времена и в културите на практически всички народи се пораждат названия за звездите и за прогностичните практики, свързани с тях.

Целите на настоящата статия са да се анализират примерни лексикални репрезентанти на понятията за астрономия, астрология, „звездна магия“, както и формираното около тях лексико-семантично поле в няколко преводни юридически източника; да се проследи как се превеждат гръцките кореспонденти, и да се установи може ли да се говори за връзка между традиционната българска култура и рецепираните термини в преводите на византийските правни текстове, отразили действащата християнска мирогледна система в императорското и църковното законодателство.

Ще започнем своя анализ отзад напред в хронологически план със славянския превод на Азбучната синтагма на солунския монах и юрист Матей Властар от 1335 г. Този превод се появява още през XIV в., вероятно в пределите на Сръбската държава при управлението на цар Стефан Душан (1331–1355), но са известни и български преписи на Синтагмата (Новакович/Novaković 1907; Alexandrov 2012; Суботин-

Голубовић/Subotin-Golubović 2013). Възприемайки един функционален принцип за структурна подредба на най-важните правни понятия в толкова състава, колкото са буквите в гръцката азбука, Властар помества на буква М диспозиции на църковното и светското законодателство за магията, *τά μαγεία*. От особена важност по интересуващата ни тема е един ранен източник – 36. правило на Лаодикийския поместен събор от 343 г. с тълкуванията на големите византийски канонисти Йоан Зонара (около 1074–1159), Алексей Аристин († след 1166 г.) и Теодор Валсамон († след 1195 г.) Правилото наказва с изключване от църквата клирици, които практикуват различни форми на магия. Сред имената на лица са открити *οὔχителиνιци*, *μαθηματικοί*, и *звѣздословници*, *звѣздословци*, *ἀστρολόγοι* (*Ράλλης*, *Ποτλῆς* 1853: 205–206; Правила/Pravila 1913: 835–839, дословен превод в Църковнославянската печатна кормчая с *числогадачи* и *астролози* < *числогадатели*, *астролози*). По-нататък Властар се доверява на любимия си тълкувател Теодор Валсамон и цитира неговото обяснение с какво се занимават тези лица и в какво се състои вредата им. В славянския превод на Синтагмата четем следното¹:

οὔчителиνιци же иже нѣнаа тѣлеса славаще имѣти въсѣческы ѿ властѣ и госпѣства и прѣмо движению ѿ стронти сѧ паже ѿ нѧ. звѣздословци же иже съдѣиствѣ въсѣвскы вѣхвоуаще звѣздами и такоже боговѣ сими вѣнемлаще.

Следователно така наречените *учителиνици* проповядват, че небесните тела имат цялата сила и власт и че според тяхното движение е уреден животът на хората, а *звездословците* използват демони, за да гадаят по звездите и да се обръщат към тях като към богове (Суботин-Голубовић/Subotin-Golubović 2013: 276; Новаковић/Novaković 1907: 379; в славянския превод на Синтагмата е пропуснат един пасаж, изясняващ връзката между *ἡ μαθηματικὴ ἐπιστήμη*, *ἀστρολογία*, *ἀστρονομία*; за византийските съчинения по темата у Tihon 2008). Тълкуванията на Зонара към правилото също отсъстват. Известният канонист коментира редица понятия, приложими в съвременната епоха, като *единица*, *множество*, *пропорция*, *хармония*, *число*, а от астрономическото знание – *диаметър*, *зодиакален кръг*, *ос*, *планета*, *сфера*, *център* и др. Някои от тях стават известни в старобългарската книжнина благодарение на Йоан-Екзарховите преводи на „Шестоднев“ и „Небеса“, които задълбочават познанието за космоса и неговото устройство (Баранкова/Barankova 1979; Илиева/Ilieva 2018). Юридическите преводи имат различна жанрова специфика и нормиращ, санкциониращ характер. Затова патосът на Зонара е насочен не срещу природо-математическото знание, а срещу злоупотребата с него „без нужда“ и за предричане на бъдещето (Правила/Pravila 2013: 836–837).

Продължението в Азбучната синтаagma представлява комбинация от тълкуванията на Валсамон и Зонара:

Ѡ ѡчителницѣ. Четыри сѧ глѣмыѧ ѡчителныѧ книги, числынаѧ. мѡсѣискѧ. землемѣрство, звѣздозаконѣ. не сѧ оубо прочитати правило забранѣтъ. нѧ еже на вѣхвоство сѧ прѣтварѣти и нѣныѧ движениѧ вѣровати, съвѣносити сѧ нашаѧ. и нѣкако ѿ хотѧщѣѧ быти нещевати провѣдѣти ꙗко нѧжи сълоучити сѧ хотѧщаѧ. за

¹ Използваме молдавския двујосов и двујеров препис на Синтагмата от XVI в, ръкопис MS № 4104 от Университетската библиотека на гр. Клуж-Напока. Текстът е идентичен с издания от Ст. Новакович Крушедолски препис от 1453 с незначителни разночетения.

таковаго ради движенїа звѣтнаго. Тѣмже и законъ рѣ. землемѣрїе оубо нарѣнѣ оучит сѧ, оучително еже осаждает сѧ іако ѿрѣнно (Ms. Slav. 4104, л. 215а-б).

За числогадателите. Има четири книги, които се наричат математически: аритметика, музика, геометрия и астрономия. Правилото не забранява те да се четат, а да се използват за магия и да се вярва, че движението на небесните тела влияе върху нашите, както някои смятат, че могат да предсказват какво ще се случи заради движението на звездите. Затова и законът казва: геометрията се изучава публично, а числогадателството (математиката, оучително) се осъжда като забранено (ἀπαγορευμένος).

Тълкуването синтезира средновековното разбиране за четирите вида науки (quadrivium), основани на боравене с числа и множества, включително звуковата хармония:

числьнаа – τὰ μαθηματικά,
мѣсїкискаа – τὰ μουσικά,
землемѣрство – γεωμετρία,
звѣздоузаконїе – ἀστρονομία
(Ράλλης, Ποτλής 1853: 204-206).

Както е известно, заедно с граматиката, диалектиката и риториката те съставляват седемте свободни изкуства, *artes liberales* (Tihon 2008: 809; Илиева/Ilieva 2018; Otto, Heiduk 2020: 952). Цитираният закон, на който се позовава Властар, е най-обемният правен кодекс във Византия от епохата на Македонската династия през IX в. – Василиките в 60 книги. Редица наказания срещу проявите на магьосничество съставителят заимства от паметници на византийската светска юрисдикция (Суботин-Голубовић/Subotin-Golubović 2013: 278). Те се отбелязват със сигнален киноварен рубрикатор **Закони**. Заслуга на солунския компилатор е въвеждането в орбитата на Славянския юг на извадки от класическото византийско законодателство, което не е превеждано в систематичен вид нито в старобългарската епоха, нито по-късно. Такъв е случаят с Василиките. Ето защо по отношение на магията, както и в много други тематични области, Азбучната синтагма притежава не само систематичен и обобщаващ характер, но още зрялост и пълнота на специфичната терминологизирана лексика.

Зададената контекстова употреба на разглежданите термини може да се проследи по преводите на 36. канон на Лаодикийския поместен събор в различни източници. Очертава се следната картина.

В първия преводен славянски номоканон от IX в., свързан с делото на св. Методий и неговото архиепископство в Моравия и Панония, липсва съответник на μαθηματικός, а ἀστρολόγος се превежда със звѣздьникъ (Vašica, Haderka 1971: 334).

В старобългарския превод на Номоканона в 14 титула без тълкувания от X в., чийто най-ранен запазен представител е Ефремовската крѣмчая от XII в., четем:

навѣкающѣмъ или звѣздочѣтъцѣмъ (Бенешевич/Beneshevich 1906: 274), откъдето следва, че освен звѣздочѣтъцѣ, налице е субстантивация на причастието навѣкаа < навѣкати, навѣкнѣти ‘уча, придобивам знание’ (в друг контекст в Ефремовската крѣмчая на μαθηματικός съответства оучѣнъи – Максимович/Maksimovich 2010: 378, 437).

В Иловичката крѣмчая от 1262 г., представител на Южнославянската крѣмчая с тълкувания от началото на XIII в., лицата, занимаващи се с двете интересувачи ни практики, се назовават съответно *прѣвѣдѣць* и *звѣздочѣтьць* (Jagić 1874: 81), като различават по Рязанската крѣмчая от 1284 г. бележи само първата лексема – *вѣщѣць* (Рязанска крѣмчая, л. 83а)². Тълкуването е силно съкратено, но се дава следната характеристика:

и прѣрицаѣ, или звѣздословиѣмъ рожьство и часть члѣкомъ повѣдаѣ (Рязанска крѣмчая, л. 83б).

Иловичкият ръкопис, известен впрочем с множеството глоси в извънтекстовите полета, е документирал едно ценно допълнение. На л. 355а астрологията се разяснява по следния начин:

рождѣниѣ и чьсть звѣздочѣтиѣ нарицаѣтъ се иже сѣтъ книги глѣмыѣ рождѣниѣ (Jagić 1874: 82).

Глосата е ценна с това, че дава тълкуване на други важни понятия на гръцката номоканонична книжнина, застъпени в термините *γενεθλιαλογέω* > *γενεθλιακός* (сравни по 61. канон на Трулския вселенски събор от 691-692 г. *τύχην καὶ εἰμαρμένην καὶ γενεαλογίαὺν καὶ τοιοῦτων τινῶν ῥημάτων ὄχλον κατὰ τοῦς τῆς πλάνης λήρους φωνοῦντας*, ‘които произнасят гадания за благополучие, щастлива съдба, родословие и други подобни’ (Ράλλης, Ποτλῆς 1852: 443). С тях се именуват астролозите, които наблюдават небесните знаци при раждане на дете и предричат бъдещето му.

Съответно книгите, *глѣмыѣ рождѣнїѣ*, са астрологическите календари, таблици, зодиахи и хороскопи, определящи човешката съдба по астрономически признаци. Според редица средновековни опити за класификация на магията, *γενεθλιακός* и *μαθηματικός* са синоними (Tatomir 2015: 188). Те отразяват вътрешната таксономия на пророкуването по звездите, символното възприемане на света, разгадаването на тайните знаци и скритите послания. Като специфична форма на гадателната книжнина обаче така наречената книга Рожденник бележи своето най-голямо разпространение в епохата на Късното средновековие и Възраждането (Ангушева, 1996: 38). Термините *μαθηματικός* и *μάγος* също са синоними (Tatomir 2015: 190); двойката *μάγος* – *вѣщѣць* е типична за старобългарския речник и е представена с общо 10 речникови статии на деривати от корена *вѣх-* (СтбР/СтбR 1999: 176-177)). Следователно каноните на св. Православна църква пазят следите от възприемането на така наречената „учена астрономия“ на древните общества (халдейци, вавилонци, перси, араби и др.) и Античността, преминало през гръцките номоканони и тълкуванията на гръцките канонисти в славянската книжнина.

Извън систематичните събрания от каноните на св. Църква втори тип източници са така наречените пенитенциали или епитимийници – колекции от тематично разнообразни правила с различен произход, които много често почиват не само на канонични авторитети, но отразяват конкретната битова практика. Първият и най-ранен техен представител в орбитата на славянската традиция – Заповедите на св. отци в

² Рязанската крѣмчая от 1284 г., руски препис от български търновски протограф (F.n.II.1. от Руската национална библиотека) е дигитализирана: <<http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=533F481D-676A-4220-B45E>> (29.06.2021).

глаголическия Синайски Евхологий (X-XI в.) – е преведен от латинския Poenitientiale Merseburgense. Той се датира от края на VIII – началото на IX в., когато в Западна Европа настъпва апогеят на франкските пенитенциали.

В старобългарския превод липсва кореспондент за термина mathematicus. На негово място стои израз, който може да наречем lectio difficilior: *аще кто клатъ въждѣ, si quis mathematicus fuerit* (л.105б в глаголическия ръкопис; в Речник-индекса съчетанието *клатъ въйти* ‘занимавам се с магьосничество и заклинания’ – Пенкова/Penkova 2008: 150). Без да се спираме на оживената научна дискусия, която е предизвикал, може да обобщим, че той е възникнал чрез преосмисляне и отразява липсата на диференцирано отношение към сложния комплекс от знания и ритуали с хибриден и хетерогенен характер на средновековната нумерология и „звездната магия“ (Otto, Heiduk 2020: 950).

Показателно е, че до този уникален лексикален вариант се нарежда единственият композит с първи елемент *звѣзда* от целия корпус на класическите старобългарски паметници, който също е засвидетелстван в Синайския евхологий, но от друга негова част с гръцки първоизточник. Това е *звѣздоꙋрьць, ἀστρομαυικός* (Пенкова/Penkova 2008: 123). По лексикографски данни от различни паметници могат да се добавят още названията *звѣздоклюстѣль, звѣздосѣмотритѣль* в Манасиевата хроника, *звѣздоꙋрьць, звѣздоꙋрьць, звѣздогадатѣль* и др. (Срезн./Srezn. 1, 1893: 965; БЕР/BER 1, 1971: 621). Историческата лексикография е засвидетелствала и по-рядкото преводаческо решение да се запазва непреведен културният термин, сравни *маѣматикъ, маѣматикъ* ‘звездоброец, астролог’ (БЕР/BER 3, 2012: 684 по Беседите върху Евангелието на папа Григорий Велики, много ранен превод от латински, датиран от XI в.).

Номоканонът при Великия требник, чийто превод се появява едва в началото на XV, е един от най-късните юридически състави на Славянския юг и в Русия. Той широко заимства от Азбучната синтагма на Матей Властар и това повлиява лексикалния инвентар за магията в преписите му от епохата на османското владичество, включително печатния вариант от 1620 г. В Номоканона при Великия требник сред традиционните агентивни названия се изброяват

звѣздословѣць за ἀστρολόγος и *звѣздочѣтъць* за ἀστρονόμος (Павлов/Pavlov 1897: 311, 344).

Този номоканон се подлага на новобългарски превод през XIX в. Извършва го хаджи Михаил поп-Филипов, учител от с. Годлево. Преводът му е български влог в историята на текста, тъй като редица названия, термини и реалии са представени чрез техните народно-разговорни и диалектни названия според родния за преводача разложки говор и общобългарската лексика. Прави впечатление, че преводачът не спазва междуезиковата симетрия от черковнославянския образец, по който превежда на новобългарски, и предпочита обобщаващи названия за магията. Той проявява предпочитание към *баѣтель, биларь, врачарь, магіесникъ*, споменава *воскъ и олово лѣи, κηροχύτης, μολυβδοχύτης*, и добавя разговорния фразеологизъм *кой на звѣзды гледа* (сравни *гледам на кафе, на ръка* и др.). Предсказателните практики за щастие, късмет и благополучие намират ясно и разбираемо обяснение на говорим език: *и касметъ биларь календарь и писано, че нѣкой сѧ е родиль въ добар день, пакъ нѣкой въ лошъ* (цитирано по Стоянкова/Stoyankova 2015 според ръкопис *НБКМ 1119* от Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, л. 22а-67б).

Без да са изчерпателни, примерите позволяват да се направят заключения за начина на превеждане и осмисляне на изследваните категории.

На първо място, трите понятия *математика*, *астрология* и *астрономия* се въвеждат като синкретични и развиват частична или пълна синонимия помежду си. В църковноюридическата книжнина най-често се използват производните имена на дейтели, които контекстово стават субекти на правни норми. Термините *ἀστρολόγος* и *ἀστρονόμος* традиционно се превеждат като структурни калки (*звѣздословѣникъ*, *звѣздословѣць*, с вариращ втори компонент от глаголите *зърѣти*, *върати*, *словити*, *сѣмьотрити*, *чѣсти*; още *звѣздозаконїе* и *астрономиа* за *ἀστρονομία* – Илиева 2018) или се опростяват до еднокоренен дериват (*звѣздѣникъ*). В начина на превеждане на термина *μαθηματικός* се проявяват следните тенденции: рядко се запазва непреведен; изравнява се по значение с преводните съответствия на *ἀστρολόγος* или се предава със смислови еквиваленти, развиващи семата ‘знание за посветени, ученост, дълбоко познание’ (*вѣщѣць*, *навѣщака*, *провѣдѣць*, *оученѣи*, *оучительникъ*). Производните от глаголите *оучити*, *навѣщати* се налагат като специфични за понятието, включително възможно е чрез различната суфиксация да се прави разлика между *оучитель* – *оучительникъ*, докато *вѣщѣць*, *провѣдѣць* могат да бъдат синоними на *магъ*, *влѣхѣъ*, *мáγος*. Звездобройството и гадателството с числови символи се изравняват семантически и се третират най-общо като магия.

В преводните правни текстове се срещат множество деятелни названия:

влѣсѣвѣникъ, *влѣшьѣвѣникъ*, *гоувѣтель*, *коренѣтьць* (рядко, в ранни представители, като Правилата на св. Петър и Павел в Устюжката крѣмчая от XIII–XIV в.), *обаѣвѣникъ*, *обанѣвѣникъ*, *обаѣтель*, *пагоуѣвѣникъ*, *потворѣвѣникъ*, *прорицатель*, *чаровѣвѣникъ*, *чародѣи*, *чародѣвѣникъ*, *чародѣица*, *чародѣица* и др.

Църковноюридическата книжнина е задължителен източник за лексикографска интерпретация на тези лексеми спрямо различните им гръцки съответствия.

Въпросът каква е връзката между представителите на преводната византийска юридическа книжнина и народните вярвания, основателно трябва да бъде важна изследователска тема. Това е така, защото самите византийски образци отразяват синтеза на гръко-римското познание за света и етнокултурните религиозни комплекси от вярвания на народите от Близкия Изток и Средиземноморския басейн. При рецепцията им в славянска среда се намесват допълнителни влияния на местната традиционна култура. Един предварителен преглед разкрива тази дълбока връзка.

На номинационно равнище от българските диалекти се извличат сходни названия за гадаещите по звездите:

човеци вѣщици, звездобройци, звездари, звездогадатели;

идиоми, фиксирани в езика изконната връзка на човека с космоса – *звезда свети при раждане, звезда угасва при смърт, слаба или силна му е звездата, слабозвезда дете* ‘болнаво’; поетични сравнения – *месечко звездобройнико*, звездите са ‘божи накит’, ‘божи кандила’, ‘са на последната дипла на небето’ и др. (Маринов/Marinov 1914: 17-18).

Едно обобщаващо изследване върху всички старобългарски названия за магията и нейните вършители в съпоставителен план между средновековните писмени източници и традиционната народна култура би осветлило още повече редица конкретни езикови и културологични въпроси.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангушева-Тиханова 1996: *Ангушева-Тиханова, А.* Гадателните книги в старобългарската литература. София: Време. (Angucheva-Tihanova 1996: Angucheva-Tihanova, A. Gadatelnite knigi v starobalgarskata literatura. Sofia:Vreme).
- Баранкова 1979: *Баранкова, Г.* Астрономическая и географическая терминология в „Шестодневе“ Иоанна Экзарха Болгарского. –В: Памятники русского языка. Исследования и публикации. Москва, 150-171. (Barankova 1979: Barankova, G. Astronomicheskaya i geograficheskaya terminologiya v “Shestodneve” Ioanna Ekzarkha Bolgarskogo. – V: Pamyatniki russkogo iazyka. Issledovanya i publikatsii. Moskva, 150-171).
- Бенешевич 1906: *Бенешевич, В. Н.* Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. Т.1. СПб. (Beneshevich 1906: Beneshevich, V. N. Drevneslavyanskaya kormchaya XIV titulov bez tolkovanii T. 1. SPb: Imperatorskoi akademii nauk).
- БЕР: Български етимологичен речник. Т. 1-8. София: Издателство на БАН, 1971/ 2017–. (BER: Balgarski etimologichen rechnik. T. 1-8. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971/2017–).
- Илиева 2018: *Илиева, Т.* Античната култура през призмата на средновековния български книжовен език. – СъЛW. Електронно списание в областта на хуманитаристиката, 6 (2018), № 11 (Ilieva 2018: Ilieva, T. Antichnata kultura prez prizmata na srednovekovnija balgarski knizhoven ezik. – Dzělo. Elektronno spisanie v oblastta na humanitaristikata, 6 (2018), № 11). http://www.abcdar.com/magazine_XI.php (посетен на 12.07.2021).
- Максимович 2010: *Максимович, К. А.* Византийская сингагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Т. I–II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft. (Maksimovich 2010: Maksimovich, K. A. Vizantiyskaya singagma 14 titulov bez tolkovanii v drevnebolgarskom perevode. Slavyano-grecheskii, grechesko-slavyanskii i obratnyi (slavyanskii) slovoukazateli. T. I–II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft).
- Маринов 1914: *Маринов, Д.* Народна вяра и религиозни народни обичаи. – Сборник за народни умотворения и народопис. Т. 28. (Marinov 1914: Marinov, D. Narodna vyara i religiozni narodni obichai. – Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis. T. 28).
- Новаковић 1907: *Новаковић, Ст.* Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. – Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење, споменици на српском језику, књ. IV, у Београду. (Novaković 1907: Novaković, St. Matije Vlastara Sintagmat. Azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila. – Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Prvo odeljenje, spomenici na srpskom jeziku, knj. IV, u Beogradu).
- Павлов 1897: *Павлов, А. С.* Номоканон при Большом Требнике. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля. (Pavlov 1897: Pavlov, A. S. Nomokanon pri Bol'shom trebnike. Moskva: Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya).
- Пенкова 2008: *Пенкова, П.* Речник-индекс на Синайския евхологий. София: Академично издателство “Проф. М. Дринов”. (Penkova 2008: Penkova, P.

- Rechnik-indeks na Sinayskiya evhologiy. Sofia: Akademichko izdatelstvo "Prof. Marin Drinov").
- Правила 1912, 1913: Правилата на Св. Православна Църква с тълкованията им. Под редакцията и превода на свещеник д-р Ст. Цанков, протодиакон Ив. Стефанов, П. Цанев. Т. 1. Т. 2. София, 1912, 1913. (Pravila 1912, 1913: Pravilata na svetata Pravoslavna tsarkva s talkovaniyata im. Pod redaktsiata i prevoda na sveshtenik d-r St. Tsankov, protodiakon Iv. Stefanov, P. Tsanev. T. 1. T.2. Sofia: Pechatnitsa na S. M. Staykov).
- Срезн. 1893-1912: *Срезневский, И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1–3. СПб. (Srezn. 1893-1912: *Sreznevskii, I. I.* Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka. T. 1. T. 2. T. 3. SPb).
- СтБР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. I, II. София: Издателство „Валентин Траянов“. (StbR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*. T. I, II. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“).
- Стоянкова 2015: *Стоянкова, Д.* Разложки правен паметник от XIX век. Дисертация за придобиване на научната степен „доктор“ по право в ПУ „Паисий Хилендарски“. Пловдив. (Stoyankova 2015: *Stoyankova, D.* Razlozhki praven pametnik ot XIX vek. Disertatsia za pridobivane na nauchnata stепен „doctor“ po pravo v PU „Paisiy Hilendarski“, Plovdiv).
- Суботин-Голубовић 2013: *Суботин-Голубовић, Т.* Матија Властар Синтагма. Са српскословенског језика превела Т. Суботин-Голубовић. Београд: САНУ. (Subotin-Golubović 2013: *Subotin-Golubović, T.* Matija Vlastar Sintagma. Sa srpskoslovenskog jezika prevela T. Subotin-Golubović. Beograd: SANU.)
- Alexandrov 2012: *Alexandrov, V.* The Syntagma of Matthew Blastares. The destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians 14-17 centuries. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft E.V. Frankfurt a.M.
- Jagić 1874: *Jagić, V.* Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovenskih rukopisa. – *Starine*, VI, 60-152.
- Otto, Heiduk 2020: *Otto, B-Ch., M. Heiduk.* Prognostication in Learned Magic of the Medieval Western Christian World. – In: Prognostication in the Medieval World. A Handbook. Ed. by Matthias Heiduk, Klaus Herbers, and Hans-Christian Lehner. Berlin, Boston: De Gruyter, 948-959.
- Tatomir 2014: *Tatomir, R.* Latin Terms in Medieval magic. – In: Receptarea antichitatii Greco-Latine in culturale Europene. Universitatea din Craiova, 2014, 189-199.
- Tihon 2008: *Tihon, A.* Numeracy and Science. – In: Oxford Handbook of Byzantine Studies. E. Jeffreys and others (eds.). Oxford University Press, 803-819.
- Vašica, Haderka 1971: *Vašica, J., K. Haderka.* Nomokanon. – In: Magnae Moraviae Fontes Historici. T. 4. Textus Iuridici Supplementa. Brno, 205-363.
- Ράλλης, Ποτλής 1853: *Ράλλης, Γ. Α., Μ. Ποτλής.* Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων των τε Αγίων και πανευφήμων Αποστόλων, και των Ιερών και Οικουμενικών και τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων. Τόμος Τρίτος. Ἀθήνησιν, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος.

Авторката изказва благодарност
за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно
споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия.